

JULIA RYSICZ-SZAFRANIEC

Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Słowiańskiej

ORCID 0000-0001-9492-8069

Українська мова як державна повноправна?

Про причини й механізми врегулювання статусу української мови як державної за весь період незалежності

Українська мова юридично підтвердила статус державної рівно 28 років після проголошення суверенності України – закон *Про забезпечення функціонування української мови як державної* набув чинності в липні 2019 року. Насправді ж українська як державна мова вже від початку незалежності потребувала захисту, будучи постійно під загрозою й не маючи *de facto* повних прав в усіх важливих соціальних і культурних сферах та галузях господарювання. Пояснюється це становище, з одного боку, українсько-російською диглосією та невизначеністю багатьох українців у мовній самоідентифікації, з іншого боку, привілейованістю російської мови, систематично лобійованою частиною політикуму як на економічному, так і на законодавчому рівнях.

Мовна політика України в царині захисту державної мови була предметом досліджень багатьох учених. У попередніх працях істориків, політологів і правознавців Олексія Куця, Івана Лопушинського, Олени Ялової, Жанни Шевчук, Наталії Терес, Валентини Гошовської, мовознавчинь Лариси Масенко, Лариси Нагорної, Галини Євсєєвої висвітлено історію й шляхи реалізації мовної політики України за період від 1991 до 2017 року, визначено тенденції і перспективи розвитку державної мовної політики. Метою ж нашого дослідження є проаналізувати ті положення ухваленого в 2019 році мовного закону, що доповнюють або заперечують впроваджені в попередніх законодавчих ініціативах норми. Крім того, у статті ми намагатимемося відповісти на питання, чому українська мова після стількох років

незалежності України залишається непрестижною для частини суспільства й досі вимагає захисту та підтримки з боку державних інституцій із залученням адміністративних і судових механізмів.

Українська мова як державна мова.

Законодавчий шлях забезпечення цього статусу в незалежній Україні

Від моменту здобуття Україною незалежності статус української як державної мови забезпечував ще документ радянських часів *Про мови в УРСР*, ухвалений 28 жовтня 1989 року. У статті 2-й цього закону, зокрема, написано: „[...] державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.”¹

У липні 2012 року цей закон втратив чинність після прийняття Верховною Радою України документа під назвою *Про засади державної мовної політики*, більш відомого як “мовний закон Ківалова-Колесніченка”. У ньому, посилаючись на прийняття Україною ще в 2003 році закону *Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*, упроваджувалося поруч з наявним *державна мова* також визначення *регіональна мова* – тобто та, якою володіє понад 10% населення певного регіону. Яким чином інша, ніж державна українська, мова може набути статусу регіональної, зазначалося, зокрема, у статті 7-ій цього закону:

У разі збору підписів понад 10 відсотків осіб, які мешкають на певній території, місцева рада зобов'язана прийняти відповідне рішення протягом 30 днів з моменту надходження підписних листів. Право ініціювання питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин, належить також мешканцям території, на якій поширена ця мова.²

У такий спосіб на законодавчому рівні фактично обмежувалося вживання української в офіційному спілкуванні та надавалося право саме місцевій владі визначати сфери поширення державної мови в регіонах. Після набуття цим документом чинності республіка Крим та одна третина українських областей (при цьому найбільш густонаселені з них, тобто області

¹ Закон Української радянської соціалістичної республіки „Про мови в УРСР”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>, доступ 19.12.2019.

² Закон України „Про засади державної мовної політики”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, доступ 19.12.2019.

Півдня та Сходу України) прийняли на місцевому рівні відповідні рішення з надання російській мові статусу регіональної. Відбулося це у блискавичні строки – за неповні 3 тижні.³ За місяць після початку дії згаданого закону – посеред інших, крім російської, мов лише угорську та румунську оголошено на міському та районному рівнях, відповідно Берегового і Рахівщини, мовами меншин.

Інструменти адміністративного сприяння подальшій русифікації в деяких регіонах, якими, власне, і стали від 2012 року місцеві, районні та обласні ради Одеської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей, чітко й однозначно ліквідовано в ухваленому 2019 року законі *Про забезпечення функціонування української мови як державної*.

Історична важливість цього закону за номером 5670-д, котрий вступив у дію 16 липня 2019 року, не лише в категоричній забороні місцевій владі втручатися в порядок застосування української мови. Конечна потреба в ухваленні законодавчого акту з урегулювання мовної політики України виникала також з факту визнання попереднього „закону Ківалова-Колесніченка” неконституційним. Таке рішення Конституційний Суд України прийняв ще 28 лютого 2018 року, тож понадрічний мовно-правовий вакуум слід було якнайшвидше заповнити. Статутний поспіх, однак, не вплинув на якість більшості положень закону, затверджених, що важливо, після опрацювання понад 2000 правок у другому читанні. Цей документ, який метафорично можна назвати *Конституцією української мови*, уперше за період незалежності України має безумовну і стратегічну мету – втілити державний статус української мови. Звісно, що за умови несаботажу у виконанні його принципових статей.

На виконання букви закону в документі передбачено перехідний період – відповідно до тих чи інших сфер, він [період] може становити від пів до навіть десяти років. Скажімо, пів року встановлено на перехід на державну мову для сфери транспорту, реклами й медичного обслуговування. Від півтора до трьох років – на забезпечення українських версій головних сторінок сайтів компаній, органів державної влади на місцях, сайтів ЗМІ, а також на сферу послуг і, наприклад, гарантування визначених квот у кни-

³ Детальніше див: І. Шарпінська, *9 регіонів України зробили російську регіональною, а 3 вислови «непокору» мовному закону*, 26.08.2012, <https://tyzhden.ua/News/58585>, доступ 19.12.2019.

говидавництві і книгопродажі. Разом з тим на здійснення тільки українською мовою зовнішнього незалежного оцінювання у школах дозволено 10-річний перехідний період, до кінця 2029 року.

На 3 роки після набуття законом чинності, тобто рахуючи з липня 2019 року, відтерміновано й понесення загальної адміністративної відповідальності за невиконання норм закону суб'єктами права чи господарювання. Стежити за порушенням або невиконанням статей документа за номером 5670-д має спеціальний уповноважений, т.зв. омбудсмен української мови. „Підсилений секретаріатом та штатом представників, він буде розглядати випадки порушень мовних прав громадян та бездіяльності органів влади. До уповноваженого може звернутися кожен громадянин” – лапідарно пояснено в ЗМІ.⁴

За одноразове порушення мовного закону, наприклад у рекламі, штрафних санкцій як єдиного (поки що) виду адміністративного покарання не передбачено – до моменту усунення порушення протягом 30 днів. Натомість за умови повторного, доведеного уповноваженим і його представниками, невиконання закону, покарання відбуватиметься через штрафування. При цьому штрафом суб'єкт господарювання може бути покараний навіть за ненадання потрібної омбудсменові інформації. Сума штрафу, починаючи з останнього випадку, коливається від 1700 до майже 7000 гривень.

Призначення уповноваженого із захисту мови мало відбутися, згідно із законом, упродовж пів року від 16 липня, тобто до 16 жовтня 2019 року. Тоді ж мав бути оприлюднений і склад Національної комісії зі стандартів державної мови, до повноважень якої належали б перевірка володіння українською мовою під час зайняття державних посад, затвердження правопису, сертифікатів зі знання мови за рівнями від А1 до С2 тощо. Про створення Нацкомісії уряд відзвітував із майже місячним запізненням, 06 листопада 2019 року, своєю чергою про призначення мовного омбудсмена – із півторамісячним, щойно 27 листопада цього року.

За статтею 50 закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*, порядок призначення на посаду омбудсмена мови є такий:

⁴ А. Данильченко, В. Червоненко, *Закон про мову ухвалили. Як тепер розмовлятимемо?* 25.04.2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47403589>, доступ 30.09.2019.

Уповноваженого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, керівник центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, та керівник центрального органу виконавчої влади у сфері державної мовної політики подають Кабінету Міністрів України по одній кандидатурі на посаду Уповноваженого.⁵

Щоб визначитися з уповноваженим із захисту мови, Кабмінові треба було вибрати з-поміж трьох кандидатів: по-перше, від міністерства культури, молоді і спорту, по-друге, від міністерства юстиції, по-третє, від парламентського омбудсмена. Призначеною особою виявилася кандидатка від першого міністерства – доктор філологічних наук Тетяна Монахова. Зволікання уряду з цими важливими рішеннями, на думку одного з авторів мовного закону Миколи Княжицького, пояснити можна лише „навмисним саботажем” самого Кабінету Міністрів.⁶ Організатор проєкту *Становище української мови*, політолог і журналіст Сергій Стуканов вважає також, що і цього вдалося досягти лише завдяки пильній увазі та тиску з боку громадськості.⁷

На першій пресконференції новообрана уповноважена Т. Монахова запевнила в тому, що регулярно звітуватиме перед громадськістю про діяльність очолюваної нею інституції, проте виконувати безпосередні обов’язки мовного омбудсмена зможе лише за пів року після остаточного сформування команди представників і юристів.⁸ Тож поки що державні механізми забезпечення українській мові повноправного статусу державної мови не працюють.⁹ А саме вони [державні механізми] допомогли поступово знівелювати наявний від початку 90-х рр. минулого століття регрес в українськомовному аудіо- та кінопросторі. На цьому неодноразово наголошували й волонтери з руху добровольців *Простір свободи*, який моніторив у різних сферах – сфері освіти, книгодруку й продажу, у радіо-, теле-, інтернет-

⁵ Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>, доступ 19.12.2019.

⁶ Див.: *Українізація (не) за графіком. Як виконується закон про мову?* <https://www.dw.com/uk/українізація-не-за-графіком-як-виконується-закон-про-мову/a-51171616>, доступ 17.12.2019.

⁷ Ibidem.

⁸ *Уповноважена із захисту української мови зможе виконувати свої обов’язки через півроку*, 10.12.2019, <https://np.pl.ua/2019/12/upovnovazhena-iz-zakhystu-ukrainskoi-movuy-zmozhe-vykonuvaty-svoi-obov-iazky-cherez-pivroku/>, доступ 21.12.2019.

⁹ На момент публікації Т. Монахова відмовилася від посади, пояснивши рішення браком політичної волі з боку влади захищати функціонування української мови як державної. 8 липня 2020 р. уряд призначив нового мовного омбудсмена – Тараса Кременя.

просторі та сфері обслуговування – виконання введених раніше змін до законодавства. Ідеться передусім про дотримання в теле- й радіоетері т.зв. мовних квот і реального функціонування дозвільної процедури розповсюдження в Україні російських книг, увезених з Росії. Так, на думку вже згаданого С. Стуканова, виголошену ним у листопаді 2018 року, тобто до прийняття мовного закону, „Позитивні зрушення відбуваються перш за все в тих галузях, для захисту української мови в яких ухвалено зміни до законодавства.”¹⁰

Першою важливою зміною було прийняття ще в січні 2006 року постанови Кабінету Міністрів України *Про деякі питання порядку розповсюдження і демонстрування фільмів*, у якій йшлося про обов’язкове дублювання і субтитрування всіх іноземних фільмів українською мовою. На опір багатьох російських прокатних компаній у виконанні цієї постанови вже в 2007 році довелося реагувати рішенням Конституційного Суду України від 20 грудня 2007 року. КСУ тоді підтвердив, що всі іноземні фільми мають бути дубльовані, озвучені чи субтитровані державною мовою.¹¹ І саме з посиланням на це рішення, тогочасне міністерство культури видало на початку 2008 року наказ *Про дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів*. Таким чином, після майже дворічного саботування названої постанови, наказом покладено край будь-яким порушенням завдяки радикальному положенню про відбір ліцензії на демонстрування і розповсюдження фільмів без їх озвучення державною мовою.

Другою зміною, що охоплювала інший сегмент розповсюдження української мови в культурному просторі, стало прийняття в грудні 2016 року закону *Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту*. Статтею 28 цього закону запроваджено дозвільну процедуру на ввезення і продаж російських книг на території України:

Видавнича продукція, що має походження або виготовлена та/або ввозиться з території держави-агресора, тимчасово окупованої території України, може бути ввезена на

¹⁰ Рух добровольців „Простір свободи”, *Українська мова завойовує ефір*, 08.11.2018, <http://www.dobrovol.org.ua/article/356/>, доступ 30.09.2019.

¹¹ *Дублювання українською*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Дублювання_українською, доступ 30.09.2019.

митну територію України та розповсюджена на її території за умови наявності відповідного дозволу [...]¹²

Необхідність в одержанні дозволу суттєво зменшила кількість літератури, що ввозиться з Росії як країни-агресора. За словами віцепрем'єр-міністра В'ячеслава Кириленка, станом на грудень 2018 року, тобто фактично протягом двох років після ухвалення документа,

[...] лише 7700 назв російських книг отримали дозволи на ввезення в Україну, тоді як у 2016 році було ввезено близько 50 тисяч. У грошовому еквіваленті вартість ввезених російських книг навряд чи перевищуватиме півтора мільйона доларів, хоча до початку вторгнення Росії в Україну літератури ввозилося більш ніж на 30 мільйонів доларів на рік.¹³

Протягом більше ніж пів року – з травня 2017 р. по лютий 2018 р. – кількість забороненої на ввіз книгопродукції з Росії становила майже 200 одиниць.¹⁴ Ідеться передусім про літературу пропагандистського змісту. Водночас стабільно менше зацікавлення у виданнях російською мовою зафіксовано ще з 2014 р., тобто від моменту анексії Криму та початку війни на Донбасі. Для порівняння: кількість літератури російською мовою, видана або розповсюджена в Україні у 2013 році, становила більше 7 тисяч одиниць, натомість у 2017 р. – майже вдвічі менше. З іншого боку, кількість видань українською мовою, порівняно з тим же 2013-м, зменшилася на майже одну тисячу позицій. І це не зважаючи на твердження згаданого вище В. Кириленка про наявний „величезний запит на український переклад з європейських мов”.¹⁵ Можливо, варто замислитися також над пільговим оподаткуванням книговидавництва зі значними тиражами перекладної літератури, як, скажімо, *Клуб Сімейного Дозвілля*, *Видавництво Старого Лева* чи *Основи*, або ж – над покращенням якості перекладів, що закидали, наприклад, видавництву *Фоліо*.

Повертаючись до питання про внесені до 2019 р. зміни, котрі посприяли відверненню *status quo* у сфері функціонування української мови в державі Україна, не можна не згадати про третій після документа про до-

¹² Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19>, доступ 21.12.2019.

¹³ Чи допомогла заборона російських книг видавничій справі України, 13.02.2018, <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/13/infografika/suspilstvo/chy-dopomohla-zaborona-rosijskyyh-knyh-vydavnychij-spravi-ukrayini>, доступ 30.09.2019.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Чи допомогла заборона ..., *op.cit.*

звільну процедуру закон, а саме: *Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації*. Прийнятий 23 травня 2017 року, цей документ вступив у дію за рік, тобто восени 2018 року, закладаючи річний перехідний період. Проте вже з моменту набуття ним чинності, тобто з жовтня 2017 року, і впродовж наступних шести місяців аудіо- та інфопростір України, особливо на загальнонаціональних теле- й радіоканалах, мав задекларовані в законі вимоги про 30 % українських пісень та 75 % квоти на українськомовний контент.¹⁶ Водночас на регіональному рівні показники були вже значно гірші, і за рік після набуття законом чинності Сергій Осач, член Експертної комісії з питань розповсюдження і демонстрування фільмів при Держагентстві з питань кіно, констатував таке:

[...] задекларованих 75 % української мови в телеестері немає (як і прогнозувалось). Адже закон про телеквоти містить забагато винятків. Зокрема, в україномовних передачах іншомовних гостей дозволено не перекладати українською. Тобто передача може бути переважно російськомовною і при цьому вважатися україномовною. Очевидно, що такі винятки могли бути прийнятними тільки на перехідному етапі й тепер їх треба усунути.¹⁷

Одним зі шляхів їх усунення є, за законом, стягнення штрафів з порушників у розмірі від 5 % до 25 % від загальної суми ліцензійного збору. З моменту цитованої вище публікації про дотримання закону (жовтень 2018 року) оштрафовано кілька регіональних телеканалів, загальнонаціональний канал *Інтер* (на досі рекордну суму штрафу – 4 мільйони гривень) та приватний інформаційний телеканал *NewsOne*. Крім того, у вересні 2019 р. Національною радою з питань телебачення та радіомовлення прийнято рішення щодо звернення до суду із запитом про анулювання ліцензії на мовлення приватних інформаційних телеканалів *112 Україна* та *NewsOne*. Це є, фактично, перші результати конкретних і радикальних кроків на підтримку статусу української мови як державної в медіапросторі, що вимагали, як бачимо, майже року часу від початку дії закону про квоти на телебаченні й радіо.

¹⁶ С. Остапа, *Повернення української мови в ефір. Моніторинг Комітету свободи слова за друге півріччя 2017-го*, 08.02.2018, <https://detector.media/infospace/article/134498/2018-02-08-povernennya-ukrainskoi-movi-v-efir-monitoring-komitetu-svobodi-slova-za-druge-pivrichchya-2017-go/> доступ 28.09.2019.

¹⁷ Див.: М. Романюк, *Закон про мовні квоти на ТБ в дії: що змінилося за перший тиждень?*, 18.10.2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2561557-zakon-pro-movni-kvoti-na-tb-v-dii-so-zminilos-za-persij-tizden.html>, доступ 30.09.2019.

В останньому, з листопада 2019 року, огляді становища української мови в усіх галузях суспільного та культурного життя також підтверджено, що державна мова здає свої позиції саме на телебаченні, водночас констатовано, що вона [українська мова] „стала природною для радіоефіру в усіх регіонах країни”.¹⁸ Більше занепокоєння викликають, однак, наступні дані:

[...] Частка газет, що видаються українською мовою, становить 33 % від сумарного тиражу. [...] реальна мовна ситуація в навчальних закладах часто не відповідає офіційній статистиці і значна частина освітнього процесу всупереч закону здійснюється російською мовою. [...] За підсумками моніторингу кафе та ресторанів у 26 містах (усі обласні центри, крім окупованих, а також Кривий Ріг, Маріуполь, Краматорськ і Сєверодонецьк) лише 37 % закладів харчування мають українську вивіску, тільки у 75 % є меню українською та тільки у 51% закладів персонал обслуговує україномовних клієнтів українською мовою.

Моніторинг автовокзалів і пасажирських міжміських автобусів у 20 містах показав, що персонал перевізників у 37 %, а працівники кас і довідкових служб автовокзалів у 40 % випадків використовують російську мову в обслуговуванні україномовних клієнтів.¹⁹

Частково такий реальний стан справ можна пояснити незнанням найважливішого для сьогоденної України мовного закону 5670-д. На думку нещодавно обраного мовного омбудсмена Тараса Кременя, масове його [закону] порушення у сфері транспорту є тому, що „[...] люди не знають про закон, а відповідні відомства не забезпечили донесення інформації”.²⁰ Можливо, що першочергово варто доносити інформацію про штрафи за порушення норм закону? Адже попередній досвід – як із наказом про дублювання, так і з законом про мовні квоти чи про дозвіл на розповсюдження в Україні російської літератури – докладно показує, що саме стримує інертну частину українського суспільства не виявляти свого мало шанобливого ставлення до державної мови, котра втратила або ніколи не набула для неї авторитетності чи престижності.

Престижність української мови в українському суспільстві.

Реальне становище

Україна – там, де українська мова – можна прочитати на білбордах дорогою з Харкова до Дергачів у грудні 2019 року, тобто рівно 28 років від

¹⁸ *Українська мова домінує в освіті, кінопрокаті, книговидаванні та радіо – дослідження*, 08.11.2019, <https://ua.interfax.com.ua/news/general/623376.html>, доступ 21.12.2019.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Див. детальніше: *Українізація (не) за графіком...*, op.cit.

моменту здобуття Україною суверенності. Рекламний щит із таким змістом, імовірно, пов'язаний з ухваленим того ж року законом про мову та активізацією зусиль на адміністративному, передусім, рівні задля втілення положень цього важливого документа – особливо в тих регіонах України, де ставлення до української мови є далеким від надання їй впливового чи привілейованого статусу в суспільному житті. Подібний – занадто спрощений і мало вагомий, на нашу думку, маркетинговий хід може викликати побоювання щодо досягнення закладеної мети, навіть частково. Метою було, напевно, переконати більшу частину зрусифікованого лінгвально і зрадянценого ментально населення східних, південних та частини центральних областей України в тому, що *я – українець* дорівнює *я розмовляю українською мовою*. Саме в цих українських регіонах, за поданими в попередньому розділі результатами моніторингу з листопада 2019 року, в середньому на половину не виконуються базові статті прийнятого мовного закону – навіть у тих сферах, де вже повинні були відбутися зміни.

Найбільш достовірно про небажання мешканців сходу України знати українську чи розмовляти нею переповів у романі *Довгі часи* (Долгота дней, 2017) знаковий український письменник з Донецька Володимир Рафєєнко. У переконливій мовній партії одного з його героїв – донецького шахтаря Матвія Івановича, можемо прочитати відповідь на питання, чи Донбас коли-небудь буде українським не в розумінні території, а також, чи зазначене вище рівняння *українець, Україна = українська мова* матиме найближчим часом якщо не втілення, то принаймні, розуміння сутності:

- Не розумію я, синку, української мови, а також усіх цих премудростей зі Степаном Бандерою. [...] Ти краще скажи, що нам тепер робити, раз у них такий агроном? Забувати свою мову? [...] Мовляв, уся країна тепер почне розмовляти по-українськи. Ну, дороженькі, [...] це ж смішно! [...] У них – своя мова, у нас – своя. Так усе життя було. Ці, котрі в Києві, хай би хоч трохи подумали головою. [...] Думають, якщо трьох із половиною бандитів погнали з верхніх нар на нижні, то це вже відразу революція гідності?! [...] І якщо хтось, вибачте, в Києві намайданив, то хай він спершу прибере там, лад наведе, розумієш, життя по-людськи упорядить, а тоді вже я з ним балакати стану! Правильно?! Ні?! [...] Якщо я, наприклад, вирішив ремонт у домі зробити, а замість цього розвів такий срач, що на голову не налазить, то який я після цього господар? Ніякий! Можна до мене серйозно ставитися? Не можна! Ось я саме про це і кажу!²¹

²¹ В. Рафєєнко, *Довгі часи* (міська балада), перекл. з рос. М. Кіяновська, Львів: Видавництво Старого Лева 2017, с. 80-81.

Пошуки відповіді на питання, чому для більшої частини українців Сходу, Центру та Півдня українська мова у вже незалежній державі не стала тією, із якою себе ототожнюють як націю чи якою бажають виховувати дітей, займали і займають також польських публіцистів, інтелектуалістів та науковців. Сучасний польський журналіст Жемовіт Щерек, здійснивши під час і після Революції Гідності подорож Україною від Львова до Донецька, яку він зрештою описав у літературному репортажі *Tatuaz z tryzubem* (2015), умістив кілька думок молодих українців із центрального Дніпра про їхнє ото-жнення себе з Україною та про ставлення до української мови:

– Ukraina... – mówiły [studentki Germanistyki z Uniwersytetu Narodowego w Dniprze. – Ю. Р.-Ш.] znudzone i zawieszały głosy. Ukraina była dla nich rzeczywistością, która po prostu była, która istniała, choć niewiele znaczyła. I nie do końca wiadomo, czym była. Ukraina, Rosja, Poradziecja. To było coś oczywistego, powietrze, którym się oddycha, rzeczywistość bazowa, której nigdy nie trzeba w żaden sposób określać. – Czym jest dla mnie Ukraina? – [...] Nie wiem... gówno, flaga... te tabliczki, co wiszą na urzędach...

– Język? – dopytywałem. Parsknęły śmiechem. Rozumiały po ukraińsku, bo im ten język w szkole wtłukiwano do głów, ale nie widziały żadnego powodu, by darzyć go jakąkolwiek emo-cją. Nie mówiąc już o rozmawianiu w nim. Nie widziały żadnego sensu, mówiły.²²

Іще в 2007 році ймовірно старші брати і сестри розмовниць з діалогу вище декларували в соціологічному опитуванні, зокрема студентської мо-лоді Центру України, що розмовляють українською або суржилом з бать-ками, із ровесниками – російською, але в майбутньому прагнуть чи вважа-ють за доцільне спілкуватися з реальними або прийдешніми дітьми україн-ською.²³ Остання відповідь засвідчує, отже, усвідомлення того, що володіти українською розумілося опитаними як щось престижне, а вміти говорити чистою українською – як побудова власної авторитетної позиції, у тому числі для своїх дітей.

Можна припустити, що покоління цих респондентів, нині вже 30-річних українців, найбільш емоційно відреагувало на Революцію Гідності та найбільш зріло, приймає у певній своїй частині, втілило запити т.зв. Євромайдану на внутрішньому українському подвір'ї. Одним із цих запитів було, зрозуміло, розв'язання рівняння *я – українець* на корись результату *я розмовляю українською мовою*. Згадують про цю свідому та активну час-

²² Z. Szczerek, *Tatuaz z tryzubem*, Wołowiec: Czarne 2015, s. 210-211.

²³ Д. Позняк, *Комунікативні сфери української та російської мов у регіональному вимірі* [w:] „Соціальна психологія”, № 1, січень-лютий 2007, с. 61.

тину сучасного українського соціуму як польські, так і українські публіцисти. Скажімо, у Ж. Щерека читаємо про такого собі Діму, котрий „Był etnicznym Rosjaninem, ale po Majdanie wyrzekł się swojej rosyjskości. Przestał mówić po rosyjsku. Nauczył się ukraińskiego i mówił o sobie, że jest ukraińskim patriotą.”²⁴

Свою чергою, на популярному серед цільових споживачів російсько- та англomовному (!) інтернет-журналі *Ain.ua*, що спрямований на ознайомлення українців з новітніми ІТ-технологіями і стартапами, у 2018 році з’явилося інтерв’ю українською мовою з власником *iLand* – українськомовного (!) інтернет-сервісу продуктів Apple@Mac в Україні. Юрій Власюк, власник і засновник *iLand*, розповідає в ньому про перехід після революції [тобто після 2014 року, коли Україна вже 23 роки була незалежною державою. – Ю. Р.-Ш.] на українську мову в міжособистісному спілкуванні в родині та про важче переведення бізнесу, котрий мав переважно російськомовних клієнтів, на державну мову:

Перехід на українську інтернет-магазину потягнув за собою і перехід решти бізнес-процесів. На українську перевели всі товари та послуги в магазині, всі розсилки, підписи до фото у каналі Instagram, тексти на Facebook-сторінці, початкові привітання у чаті. Перші вивантаження товарів у новому сайті датуються липнем 2016 року. Відтоді деякі бізнес-показники постраждали. [...] Втім, якби бізнес-показники просіли сильніше – це би не вплинуло на рішення, додає Юрій. «Це для мене – one way ticket. Хочу тільки посилювати роботу з контентом українською мовою. Якби не були труднощі, я би все одно втратив рік-два-три на те, щоби виробляти контент українською мовою, просувати її лагідним і конструктивним чином.»²⁵

Прикметно, що саме електронне джерело – *Ain.ua* – досі не має головної сторінки українською мовою: лише російську та англійську на вибір. Як інформаційний сайт, має на це ще рік або два. Хоча приклад із власником *iLand* наочно показав: вистачить мати лише принципову позицію для добровільного і послідовного надання українській компанії українськості в її безпосередньому формальному вираженні. Багато ж подібних до сайту *Ain.ua* інформаційних чи бізнес-проектів виправдовували небажання і виправдовують зволікання з переходом в інтерфейсі чи кореспонденції на

²⁴ Z. Szczerek, *Tatuaż...*, s. 178.

²⁵ О. Карпенко, *Як повний перехід бізнесу на українську позначився на клієнтах та продажах – кейс iLand*, 01.02.2018, <https://ain.ua/2018/02/01/povnij-perexid-na-ukra%D1%97nsku/>, доступ 27.09.2019.

державну мову бізнес-показниками. Ю. Власюк в інтерв'ю підтвердив, що „валовий прибуток компанії у 2017 відносно 2016 [тобто року, у якому сервіс запрацював українською повністю. – Ю. Р.-Ш.] виріс на 8 %.”²⁶ Отже, насправді прикривання проросійської (або пострадянської) стратегії бізнес-показниками чи російськомовністю клієнтів є недостатніми аргументами. Причина не вираженої лінгвально належності електронних ресурсів та інтернет-компаній до України є інша й глибша. Пояснити її можна рядом чинників.

По-перше, російська мова впродовж багатьох десятиліть захоплювала права на мову, без якої неможливе було будь-яке покращення соціального статусу чи добробуту, будь-яке просування кар'єрною драбиною. Саме вона стала в Україні мовою авторитетною і престижною.

По-друге, українська мова впродовж багатьох десятиліть цілеспрямовано зводилася до рівня мови низького соціального статусу або мови, якою розмовляють селяни. Беручи до уваги, що після Голодомору селяни змушені були асимілюватися до нових умов господарювання через, у тому числі, змішування української з російською і поширення гібридного суржику, привабливість української ще більше знизилася. Вона [українська мова] почала асоціюватися власне із суржикомовцями, тобто здебільшого мало освіченими селянами. Ті ж із часом втілювали таку меншовартісну комунікаційну практику, як брак спротиву при переході власними дітьми на російську мову, навіть у неофіційному родинному спілкуванні, під час перебування урбанізованих дітей із сім'єю в селі. Місто давало тим дітям шанс на ліпше життя – за умови володіння російською, звичайно. Ця тактика найбільше культивувалася на Сході, Півдні, частково – у Центрі й на Півночі України та, безперечно, у Києві, іншими словами – у найбільш населених та промислово розвинених регіонах країни.

По-третє, інтелігенція, тобто вищий за інтелектуальними показниками прошарок суспільства, завданням якого в умовах будь-якої тоталітарної держави є втілювати просвітницькі ідеї й розвивати культуру, мову й саме мислення рівномірно до технічного та індустріального прогресу, упродовж багатьох десятиліть систематично знищувався фізично та психічно в межах кількох поколінь. Не стало вчених, котрі писали б українською фахові підручники, перекладали б нову зарубіжну літературу, розвиваючи при цьому українську мову, ознайомлювали б нею з новітніми науковими

²⁶ О. Карпенко, *op.cit.*

чи технічними досягненнями, утілювали проукраїнську військову стратегію тощо. На всіх цих рівнях запит виконувало виключно російською мовою. Ті, хто не корився, зникав або гинув. Інші українці, менш активні й революційні у вчинках, хоч і продовжували ототожнювати себе з українським, а не радянським народом, були залякані. Цей страх стримував їх пізніше, навіть після здобуття Україною незалежності, почати розмову з незнайомим саме українською.²⁷

Описана ситуація почала змінюватися лише після 2014 року та подій на Майдані, хоча, як засвідчила цитована вище розмова польського журналіста зі студентками германістики Дніпропетровського національного університету, шлях до усвідомлення себе українцем, який уміє та бажає говорити українською, ще довгий. Українська мова й надалі не має престижного статусу серед молоді переважно Сходу, Півдня й Центру України. Чиста українська, а не суржик, незважаючи навіть на помітний розквіт власної та перекладної літератури чи музики, і досі асоціюється у багатьох з мовою елітарною. При цьому елітарність розуміється як належність, передусім, до слабкої еліти, адже це та еліта, яка, по-перше, має вимоги, далекі від повсякденного змагання за виживання звичайного містянина чи селянина, по-друге – долучення до такої еліти не гарантує жодної зміни на краще в соціальному плані.

На це звернув увагу й польський українознавець Міхал Урбан, пишучи:

Mamy więc do czynienia z paradoksem: język przez stulecia wyśmiewany jako chłopski we wreszcie niepodległym państwie ukraińskim jest dla wielu jego obywateli zbyt językiem elitarnym, kojarzącym się z filozofami i dziennikarzami, którzy nie mają związku z ciężką pracą ukraińskich mas.²⁸

Зазначене віддалення української інтелектуальної еліти від пересічних громадян пояснюється дослідником, зокрема, й тим, що українська мо-

²⁷ Більше про власний досвід вихідців з Донецька у переході на українську лише після зміни місця проживання чи оточення можна дізнатися, наприклад, зі статті С. Стуканова *Про мовну стійкість та комплекс меншовартості*, 11.01.2013, <https://dt.ua/socium/pro-movnu-stiykist-ta-kompleks-menshovartosti.html>, доступ 21.11.2019.

²⁸ M. Urban, *Pytanie o elitarny status języka ukraińskiego w państwie postkolonialnym* [w:] *Język ukraiński w życiu i działaniu elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków: Szwajpolt Fiol 2015. s. 437-444, http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/1489/Język_ukrainski_s437_Urban.pdf, доступ 27.09.2019.

ва є неавторитетною для бізнес-еліти, здебільшого „креольської”²⁹ в переконаннях.

Власне, тому настільки важливою є підтримка держави в першій масштабній і стратегічній спробі незалежної України, якою є ухвалення закону 5670-д, змінити ігноративне ставлення до державної мови насамперед серед підприємців. Щойно за ними ставлення, котре також можна окреслити як нехтування чи вкорінену роками інертність, може змінитися серед несвідомих наслідків селян або містян, для яких поведінка бізнес-еліти продовжує бути перепусткою до кращого майбутнього їхніх дітей.

Павел Коваль, польський публіцист і науковець, котрий послідовно підтримує проєвропейські прагнення України від часу її незалежності, висловлюючись з приводу мовного закону ще під час першого його читання у Верховній Раді, писав:

Język na Ukrainie był i wciąż jest deklaracją polityczną oraz narodową. To sytuacja zupełnie inna niż w pozostałych państwach regionu. Pytanie, czy można być dobrym Ukraińcem, nie znając ukraińskiego, jest już w pewnym sensie nieaktualne – fatum historii jest zbyt mocne, by taki model w ogóle zaistniał. Nowe pytanie brzmi: [...] Czy wystarczają działania administracyjne poparte siłą i autorytetem państwa? Dzisiaj nie ulega już wątpliwości, że to znajomość języka ukraińskiego będzie za kilka lat najważniejszą przepustką do ukraińskiej wspólnoty, niezależnie od narodowości i koloru skóry.³⁰

Два роки після озвучення цієї думки сила держави Україна проглядається на білбордах з до сих пір мало переконливою і наразі нереальною, принаймні для частини українського суспільства, тезою: *Україна – там, де українська мова*. Виникає логічне питання, чи авторитет держави достатній, аби забезпечити успішну реалізацію історичного мовного закону, адже тільки шляхом систематичного покарання порушників та ігнорантів на місцях можливе втілення проєкту *Україна українська*? Відповідь на це питання дасть, зокрема, черговий огляд становища української мови на різних рівнях та в усіх регіонах України, здійснюваний волонтерами та активістами, у тому числі вже згаданого *Простору свободи* чи інших подібних рухів. У силі й наполегливості таких громадянських ініціатив є надія на те, що демократична держава Україна й покликаний урядом уповноважений із

²⁹ Ibidem.

³⁰ P. Kowal, *Co przyniesie zmiana prawa językowego na Ukrainie*, 12.06.2017, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1708164,1,co-przyniesie-zmiana-prawa-jezykowego-na-ukrainie.read>, dostęp 28-09-2019.

захисту мови сповнять з усією відповідальністю запит поки що (й досі аж!) лише інтелектуальної еліти українського соціуму – запит на очевидне: чути у відповідь на українське привітання цією ж мовою відповідь.

Тим часом у вересні 2019 року, тобто кілька місяців після того, як мовний закон набув чинності, студенти україністики Вроцлавського університету, котрі перебували на практиці в Інституті української мови при Київському національному університеті, зафіксували мінімум 3 порушення засадничого положення документа. Ідеться, зокрема, про положення, яким передбачено, що в сфері послуг, у тому числі госторономічних, україномовний клієнт має обслуговуватися українською мовою. На питання, чи знають порушники про ухвалений закон, відповідь була негативною.

Загалом українську мову студенти з Польщі чули поза стінами університету (часово – упродовж тижня перебування) у менш ніж 40 %, що унаочнює реальний статус української мови в столиці держави Україна в рік ухвалення важливого мовного документа. Усі відзначені ними порушення на той час ще не можна було передати мовному омбудсменові, якого уряд призначив лише в листопаді 2019 року. Зрештою, сам Інститут уповноваженого почав діяти щойно в червні-липні 2020 року – тоді й з'явиться можливість перевірити, яким чином штрафуватиметься саботування норм закону на місцях, і чи матиме це реальний вплив на права української мови як державної у великих промислових містах України.

Висновки

Як засвідчив останній, з листопада 2019 року, моніторинг становища української мови за кілька місяців після того, як закон 5670-д вступив у силу, дійсний статус української у великих містах, особливо Сходу, Півдня й Центру України, найбільше потребує врегулювання й захисту за допомогою державних та судових механізмів. Власне, такі механізми, що підтверджують і дані моніторингу, ефективно подіяли у кількох попередніх спробах державного захисту мови: ідеться про дублювання іноземних фільмів з 2008 року українською мовою та про зменшення російської на радіо і в літературних пропозиціях з 2017 року.

Нині простежується ситуація, коли у великих промислових центрах України, що дають можливість заробітку й ліпшого добробуту вихідцям із менш розвинених індустріально місцевостей, престижність у міжособисті-

сній комунікації та сферах транспорту, інформації чи інших послуг, має й досі російська мова. Державна ж українська продовжує здавати свої позиції, що найприкріше – у друкованій пресі та інформаційних електронних ресурсах.

Причину недостатньої престижності державної української мови в суспільстві деякі дослідники вбачають у переважній непопулярності цієї мови серед бізнес-еліти. Наразі немає достовірних статистичних даних, що могли б підтвердити будь-які припущення про реальну кількість підприємців, які ведуть бізнес українською, мають оформлені державною мовою головні сторінки сайтів і/або спілкуються цією мовою вдома. Таке опитування було б якраз на часі, як, зрештою, й анкетування серед мешканців міст і сіл щодо ставлення до державного захисту української мови, його ефективності і важливості загалом. Соціолінгвістичне опрацювання вихідних даних, зібраних під час подібних опитувань, дало б можливість відповісти на питання, що мовознавці у співпраці з Національною комісією із стандартів державної мови повинні змінити в правописі або навчанні української мови з метою зміцнити її статус як мови престижної та авторитетної в усій Україні.

BIBLIOGRAFIA

- Chy dopomohla zaborona rosiiskykh knyh vydavnychii spravi Ukrainy*, 13.02.2018, <https://www.slovovidilo.ua/2018/02/13/infografika/suspilstvo/chy-dopomohla-zaborona-rosijskyx-knyh-vydavnychij-spravi-ukrayini>, dostęp 30.09.2019.
- Danylchenko A., Chervonenko V., *Zakon pro movu ukhvalyly. Yak teper rozmovliatymemo?* 25.04.2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-47403589>, dostęp 30.09.2019.
- Dubliuvannia ukrainskoiu*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Дублювання_українською, dostęp 30.09.2019.
- Hoshovska V., *Movna polityka v Ukraini. Navchalno-metodychni materialy*, NADU, Kyiv 2013, http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/112186c0-0060-405c-bb0b-34a403dd4cd6.pdf, dostęp 27.12.2019.
- Karpenko O., *Yak povnyi perekhid biznesu na ukrainsku poznachyvsia na kliientakh ta prodazhakh – keis iLand*, 01.02.2018, <https://ain.ua/2018/02/01/povnij-perexid-na-ukra%D1%97nsku/>, dostęp 27.09.2019.

- Kowal P., *Co przyniesie zmiana prawa językowego na Ukrainie*, 12.06.2017, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1708164,1,co-przyniesie-zmiana-prawa-jezykowego-na-ukrainie.read>, dostęp 28. 09. 2019.
- Kuts O., *Movna polityka v derzhavotvorchyykh protsesakh Ukrainy*, KhNU im.V.Karazina, Kharkiv 2004.
- Lopushynskiy I., *Derzhavna movna polityka v Ukraini*, Oldiplius, Kherson 2010.
- Masenko L., *(U)movna (U)kraina*, Tempera, Kyiv 2007.
- Nahorna L., *Politychna mova i movna polityka. Diapazon mozhlivostei politychnoi linhvistyky*, IPED NAN Ukrainy, Kyiv 2005.
- Ostapa S., *Povernennia ukrainskoi movy v efir. Monitorynh Komitetu svobody slova za druhe pivrichchia 2017-ho*, 08.02.2018, <https://detector.media/infospace/article/134498/2018-02-08-povernennya-ukrainskoi-movi-v-efir-monitoring-komitetu-svobodi-slova-za-druhe-pivrichchya-2017-go/>, dostęp 28.09.2019.
- Pozniak D., *Komunikatyvni sfery ukrainskoi ta rosiiskoi mov u rehionalnomu vymiri* [w:] „Sotsialna psykholohiia”, 2007, № 1, sichen-liutyi, s. 53-69.
- Rafieienco V., *Dovhi chasy (miska balada)*, perekl.z ros. M. Kiianovska, Vydavnytstvo Staroho Leva, Lviv 2017.
- Romaniuk M., *Zakon pro movni kvoty na TB v dii: shcho zminylosia za pershyi tyzhden?*, 18. 10. 2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2561557-zakon-pro-movni-kvoti-na-tb-v-dii-so-zminilos-za-persij-tizden.html>, dostęp 30.09.2019.
- Rukh dobrovoltsiv «Prostir svobody»*, *Ukrainska mova zavoiovuie efir*, 08.11.2018, <http://www.dobrovol.org.ua/article/356/>, dostęp 30.09.2019.
- Sharpinska I., *9 rehioniv Ukrainy zrobyly rosiisku rehionalnoi, a 3 vyslovyly «nepokoru» movnomu zakonu*, 26.08.2012, <https://tyzhden.ua/News/58585>, dostęp 19.12.2019.
- Shevchuk Zh., *Movna polityka v Ukraini (kinets 50-kh - pochatok 90-kh rr.XX st.)*. Dys....kand.istor.nauk, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Kyiv 2001.
- Stukanov S., *Pro movnu stiikist ta kompleks menshovartosti*, 11.01.2013, <https://dt.ua/socium/pro-movnu-stiikist-ta-kompleks-menshovartosti.html>, dostęp 21.11.2019.
- Szczerek Z., *Tatuaż z tryzubem*, Czarne, Wołowiec 2015.
- Teres N., *Movna polityka v Ukraini v umovakh parlamentskykh vyboriv 2012 r.* [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2014, vol. XXI, s. 173-186.
- Ukrainizatsiia (ne) za hrafikom. Yak vykonuietsia zakon pro movu?* <https://www.dw.com/uk/українізація-не-за-графіком-як-виконується-закон-про-мову/a-51171616>, dostęp 17.12.2019.
- Ukrainska mova dominuie v osviti, kinoprokati, knyhovydanni ta radio – doslidzhennia*, 08. 11. 2019, <https://ua.interfax.com.ua/news/general/623376.html>, dostęp 21.12.2019.
- Upovnovazhena iz zakhystu ukrainskoi movy zmozhe vykonuvaty svoi oboviazky cherez pivroku*, 10. 12. 2019, <https://np.pl.ua/2019/12/upovnovazhena-iz-zakhystu-ukrainskoi-movy-zmozhe-vykonuvaty-svoi-obov-iazky-cherez-pivroku/>, dostęp 21.12.2019.

- Urban M., *Pytanie o elitarny status języka ukraińskiego w państwie postkolonialnym* [w:] *Język ukraiński w życiu i działaniu elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków: Szwajpolt Fiol 2015. s. 437-444, http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/1489/Język_ukraiński_s437_Urban.pdf, dostęp 27.09.2019.
- Yalova O., *Movna polityka v Ukraini v konteksti zakonoproektiv pro movy* [w:] "Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav", 2017, № 1(102), s. 21-28.
- Yevsieieva H., *Derzhavna movna polityka v Ukraini: symptomy ta syndromy* [w:] "Visnyk Prydniprovskoi derzhavnoi Akademii budivnytstva ta arkhitektury", 2011, № 9, s. 61-65.
- Zakon Ukrainskoi radianskoi sotsialistychnoi respubiky «Pro movy v URSR»*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>, dostęp 19.12.2019.
- Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo obmezhenia dostupu na ukraiński rynek inozemnoi drukovanoi produktsii antyukraińskoho zmi-stu»*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19>, dostęp 21.12.2019.
- Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraińskoi movy yak derzhavnoi»*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>, dostęp 19.12.2019.
- Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky»*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, dostęp 19.12.2019.

Украинский язык как полноправный государственный?

О причинах и механизмах урегулирования статуса украинского языка как государственного за весь период независимости

Статья посвящена вопросу жизнедеятельности украинского языка как государственного на протяжении всего периода независимости Украины. В связи с тем, что в 2019 г. был принят важный Закон «Об обеспечении функционирования украинского языка как государственного», целью работы является анализ данного законодательного акта, а также сопоставление статусов украинского как государственного и украинского как престижного и авторитетного языка в современном обществе. Показание тех стратегических изменений в законе, которые направлены на изменение отношения к государственному языку на Востоке, Юге и, частично, в Центре Украины дают основания полагать, что, при эффективном контроле со стороны государственных и судебных органов присутствующее в упомянутых регионах игнорирование прав украинского языка как государственного, а также подавление его позиции в коммуникативной сфере будут проявляться в значительно меньшей степени.

Ключевые слова: украинский государственный язык, норма закона, нарушение закона, статус языка, престижность языка.

Is Ukrainian a full state language?

About reasons and mechanisms for regulating the status of the Ukrainian language as a state during the whole period of independence

The article is devoted to the situation of the Ukrainian language as the state language throughout the entire period of the Ukrainian independence. In 2019 an important Law on ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language was adopted. Due to that fact the aim of the paper is to analyse that legislative act, as well as to compare the statuses of Ukrainian as a state language and Ukrainian as a prestigious and authoritative language in modern society. We indicated those strategic changes in the law that are aimed at changing the attitude to the state language in the East, South and, partially, in the Center of Ukraine. That indication gives reason to believe that, with effective control by state and judicial authorities, a disregard for the rights of the Ukrainian language as a state language that is present in the mentioned regions, as well as the suppression of its position in the communication will be reduced to a much lesser extent.

Keywords: Ukrainian state language, provision of law, violation of the law, status of the language, prestige of the language.